

„Христо Г. Данов и приносът му към възрожденското образование“

Изготвил: Стоян Стоянов /Исторически музей Перушица/

Една от основните отличителни страни на българската история в периода на Възраждането е колосалният принос в напредъка на просветата и книжнината. Възраждането е времето, когато се поставят основите на новобългарското учебно дело и светска книжнина. Редица бележити българи записват с големи букви имената си в страниците на историята чрез своя неуморен труд и грижа за опазване на българския дух и самосъзнание, и създаването на благоприятни условия за развитие на учебното и книжовно дело.

Между плеядата от възрожденци изпъква фигурата Христо Г. Данов. Той без съмнение е един от най-забележителните умове и двигатели на просветното дело, посвещавайки целия си живот на тази народолюбива кауза.

Роден на 27 юли (8 август) 1828 г. в Клисуреа в семейство на търговец - абаджия, малкият Христо, като мнозина свои съвременници, тръгва по пътя на науката. Първоначалното си образование той получава в местното килийно училище, след това в класното училище на Сава Радулов в Панагюрище, а по-късно и в Копривщица, при Найден Геров и Йоаким Груев.

Три години, след като завършва своето образование той се посвещава на една дейност, която, макар да упражнява за кратко, оставя в живота му и в този на неговите последователи трайна следа, а именно учителството. Първите му прояви, като помощник учител са в Панагюрище и Копривщица. За първи път го виждаме като главен в Стрелча, след това в Перушица в периода (1850-1853), а най-последно в Пловдивското епархийско училище (1853 – 1855).

През 40-те години на XIX в. в българските земи настъпва прелом в образователната система, като се поставя началото на една по-горна образователна степен, а именно новобългарските класни училища, като по-висока степен над началните. "Но истински тласък в създаването на новата училищна степен настъпва от средата на 40-те години на века, когато един след друг в родината се завръщат група млади българи, възпитаници на руските светски и духовни училища и университети. Иван Момчилов, Ботьо Петков, Никифор поп Константинов, Атанас Чолако и Найден Геров, а малко по-късно и Никола Касапски, Никола

Михайловски, Добри Чинтулов и др. Те не само създават самостоятелни класни училища, които отбелязват началото на нов етап в организационното и педагогическо развитие на българското образование, но и най-много допринасят чрез руския пример за неутрализирането на гръцкото просветно въздействие.”¹

Първата среща на Данов с учителското поприще е съвсем плаха и неуверена. Довършил своето образование той става помощник във взаимното училище на Сава Радулов в Панагюрище „срещу жилище и храна и, разбира се – възможността да продължи учението си.“² Въпреки желанието и усърдието, с което се занимава с работата си нелепата случайност, при която той и неговият другар по квартира неволно подпалват училището бързо променя планове му. Възможностите му да остане там приключват и неговият житейски и учителски път го отправя в Копривщица. Тези му премеждия, обаче, го отвеждат при само пет години по-възрастния от него Найден Геров, който по-това време е главен учител в едно от най-добрите класни училища.

„Н. Геров изгражда програмата на копривщенското класно училище по програмите в долните класове на руските реални гимназии, като включва в нея: български език, свещена история и закон божи (християнско учение), въведение във всеобщата история, география, математика (аритметика, алгебра и геометрия), физика, естествена история, а на някои по-възрастни и напреднали в учението ученици преподавал и руски и френски език“³

Въпреки мястото което заемал, Данов не бил достатъчно сигурен в себе си и заедно със своя приятел Стоян Костов се стремят да получат знания в две важни за тях области, а именно логика и риторика. За тяхно голямо съжаление обаче те не получават това, което търсят при Найден Геров и решават да отидат в Калофер при Ботьо Петков. Но и там техните амбиции не се увенчават с успех. Третият им опит е в Панагюрище при отец Атанас Чолаков, но останали неприятно изненадани, както от неговата нервност и грубост, така и от самата наука. Този им горчив опит ги отправя отново при Найден Геров. Този период от живота на Христо Данов не е лек. Работи в училището поради липса на финансови средства и му се налага да живее в една стая в църквата „Св.Богородица“, залепена за стената на гробищата, а част от прехраната му става поменът, раздаван за покойните. Такова е едно от изпитанията на неговото юношество.

„През 1849 г. Данов вече бил помощник на взаимния учител и с отредените му стая за живеене в училището и 800 гроша годишна заплата, вече се чувствал сигурен и спокоен.“⁴

„В самото начало на 1850 г., непосредствено след новогодишните празници , в Копривщица пристигнали пратеници на общината от голямото средногорско село Стрелча с желанието да намерят учител за своето училище. Някак напълно и естествено с тях потегля в обратния им път Христо Данов; една дълго лелеяна мечта се преръща в действителност.“⁵

Първите стъпки, с които се изправя пред предизвикателствата в Стрелча, са плахи за младия Данов. Притесненията му са предизвикани основно от това, че той ще бъде за кратко заместник на стрелчанския учител дякон Поликарп, който ще отсъства само шест месеца, след което отново ще поеме училището. Въпреки това, започвайки работа в Стрелча, Данов веднага се отличава с някои нововъведения, които прави. „Новото, което Данов донесъл в Стрелча обаче, най-силно се почувствало в отношението му към учениците. Най-напред той изхвърлил от училището пръчките и фалагата, а вместо плесници, дърпане на уши и други позорни наказания, изискванията на учителя били подкрепяни от внимателни наставления и спокойни съвети.⁶ Този му подход към децата не остава незабелязан от техните родители, които все по-често се отбивали в училището, за да погледат или просто да поговорят с младия учител.

В разглеждания период постепенно в съзнанието на българина започва да се променя представата за българския учител: неговите знания и отреденото му място в общественото пространство не се оценяват единствено по възрастта му. Българското общество започва една качествена промяна в своето разбиране по отношение на образованието.

„През зимата на 1850 г. Христо Данов едва ли е знаел (а и е нямало откъде да научи) за съществуването в Западна Европа, и особено в САЩ, на неделни училища като особена демократична форма за ограмотяване и по-нататъшно обучение на широките слоеве от населението. Той достига до тази идея сам, воден от педагогическата си нагласа и от патриотичния си порив, за да създаде първото неделно училище у нас. Впоследствие той става най-ревностният пропагандатор на тази демократична и патриотична образователна форма, която се утвърждава в българската просветна практика едва през 1869 г.“⁷

След завръщането на стария стрелчански учител от Божигроб, за Данов става ясно, че неговото учителстване в Стрелча е към своя край. Останали изключително доволни от неговата дейност, приятелите му в Стрелча го препоръчват за учителското място в новооткриващото се училище в Перушица. Така неговият преподавателски път ще го отведе на ново място, където ще приеме отново предизвикателството на преподавателското поприще.

„В средата на миналия век Перушица било голямо село с 340 къщи и около 3500 жители – хора изключително трудолюбиви, отдадени с еднаква страст на работата, и на веселбите по празниците, гостолюбиви, сърдечни, но и невежи, сякаш недокоснати от новото, което все по-осезателно прониквало в живота на българите.“⁸ По това време грамотността и образованието не са били силно разпространени между перушеници. „В селото имало само един полуграмотен свещеник“.⁹

Постъпвайки на работа в Перушица Данов се уговаря със селските първенци за заплатата си от 2100 годишно и храна, като след това подписват и договор. Макар когато отива в Перушица новостроящото се училище все още да не е готово

Данов не остава без работа. През времето на полския труд той успява да набави от Пловдив помагала, материали и таблици, а когато приключва с това занятие дори се включва в гроздобера като контролира турските писари.

Само десетина дни след откриването на училището, дейността на Данов придобива широка популярност, и както той сам ще си спомня по-късно, още в първата година училището ще посрещне 186 деца, някои от които след няколко седмици вече ще могат да сричат, че дори и да пишат имената си. Практиката от училището в Стрелча той прилага и тук и вместо наказания се стреми да подхожда към учениците си спокойно и с наставления. „Твърде скоро Данов открил недостатъците на още новия и в очите на много учители всемоучителен метод за ограмотяване на децата. При липсата на по-подготвени ученици, които да му помагат като надзиратели и показвачи, той съкратил почти наполовина 78-те Неофитови таблици, като изхвърлил от тях многобройните монотонни повторения, както и повечето от „заповедите“ които отнемали твърде много от учебното време... Вероятно още при уреждането на перущинското училище той е започнал да рационализира взаимоучителния метод и неговите основни помагала - таблиците, за да създаде и издаде през 1862 г. свои 36 таблици и своя „Буквар или взаимоучителни таблици, препечатани за домашно употребление, които бързо станали основни помагала в началните училища“¹⁰.

Съсредоточил вниманието си върху училището, Христо Данов успява не само да ограмоти всички момчета, но и да създаде по-висока степен на обучение. Още през пролетта на 1851 г. от най-будните си и даровити ученици, чиито родители се съгласили да ги изучават повече, той съставил специален клас. Класът наброявал 24 момчета – между тях бил и Петър Бонев, бъдещият ръководител на перущинския революционен комитет. Двадесет и пет години по-късно те всички взели участие в Априлското въстание и само двама от тях оцелели.

Същата година в училището били приети и първите момичета. Така още в средата на века, в доскоро неграмотното село била проправена пътека и към образованието на жената...¹¹

Този сериозен и изключително бърз напредък кара по-възрастната част от населението също да потърси младия учител, който да ги ограмоти редом с техните деца. Така след заниманията с учениците идва ред на техните родители, които също сядат на чиновете, пишат и сричат с дълбоката вяра в необходимостта от образование.

За да не бъдем голословни в казаното до тук ще приведем един недвусмислен цитат от спомените на самият Христо Данов, който ярко обрисова обстановката в Перущица по това време. „В същият ден (на водосвета – б.а) начнахме обучението изпърво с песочници, защото всичките 34 ученици, които бяха дошли тоя ден, бяха новаци, та трябваше да начнат науката си от самото начало – да пишат буквите с пръст на пясъка и после да ги четат на първа таблица в полукръг (става дума за взаимоучителните таблици на Неофит Рилски – б.а).

В разстояние на десетина дни се събраха всичко 186 ученици – колкото можеше да побере училището. След тях дохождаха и други, но аз ги повръщах по нямане на място... Учениците ми изобщо бяха кротки, много послушни и внимателни, та след 18 дни 5-6 от тях усвоиха звуковете на буквите и можеха вече да сричат думи и да записват имената си и имената на своите домашни. Това направи голяма изненада из селото, та някои от родителите на тия напреднали деца дойдоха да ме молят да науча и тях да четат и пишат, както децата им.¹²

Приемайки го като човек близък, перушеници обсъждали надълго и широко проблемите на селото, а той като човек буден не пропускаше удобен момент за да разпалва чувствата патриотизъм и национално достойнство у местните хора, като редом с това ги съветвал да не допускат своеволията от страна на турците. „За турците не останало тайна кой е размирникът и след започването на Кримската война главно безпокойството от тяхното отмъщение накараше Данов да напусне Перушица и да потърси работа в Пловдив“.¹³

Независимо от това, че Христо Г. Данов остава в Перушица само три години, признателните му за положения труд перушинци не го забравят. Не само, че не го забравят, но дори постепенно налагат на местното училище „Св.Св. Кирил и Методий“ прозвището Даново училище, с което то е много по-широко известно и до днес.

Кариерата на Данов, като преподавател е твърде кратка, но пред себе си той поставя доста по-амбициозната задача да се занимава с печатане и разпространение на книги. Този избор е резултат от опита в краткото време, прекарано като учител: той е убеден, че когато има толкова много неграмотност, невежество и не на последно място липса на необходимата книжнина, няма какво да стане гръбнак на българското национално самоосъзнаване и духовно издигане.

Подобно на своите предшественици пътуващи книжари Найденов и Йованович от Пазарджик и Пенчо Радов от Карлово, и Данов тръгва по градове и села, за да може да разпространи максимално своята безценна сток. Опитът обаче скоро го убеждава, че за успешното разпространяване на книгите е необходима и една постоянна книжарница. Така „През 1857 г. Христо Г. Данов създава заедно с двама свои съграждани, учителя Ячо Трувчев и книговезец Нягул Бояджийски „Дружествена книговезница“ – първото българско предприятие за издаване и разпространение на книги, което скоро се превръща в книжарница.“¹⁴

Като първа и основна задача на сдружението Данов поставя издаването на учебници и учебни пособия, понеже по това време тази е главната нужда на българските училища.

Данов започнал пръв да издава системно и планомерно всички видове учебници, необходими за училищата. Уредената в Пловдив книжарница и постоянните му пътувания из страната улесняват разпространяването им. Печатането на български книги в чужбина и особено внасянето и

разпространяването им в страната по онова време е свързано с неизброими трудности, които само с твърдост и постоянство Данов успява да преодолее.

Настъпилите след Освобождението по-добри условия и бързото и планомерно засилване на учебното дело в страната, дават възможност на Данов да засили и подобри издателската си работа. Никой друг български издател не е издал толкова много и така старателно изработени учебници, както Данов. Броят им до годината на смъртта му (1911 г.) надхвърля хиляда.

Освен учебни и методични книги Данов издава и учебни пособия. Той е не само издател, но е и книжовник, писател. Голяма част от учебниците, които е издава, особено от предосвобожденската епоха, са написани, преведени или най-малко преработени от него, а към други той пише предговори с ценни методични упътвания за учителите. Данов е автор и на значителен брой големи статии, публикувани в известния негов календар “Летоструй”.

Христо Г. Данов има широк и реален поглед за живота. Наред с всичко останало той вижда тежкото положение на жената в България и се застъпва за нейното издигане чрез откриване и поддържане на девически училища. Освен учител, издател и публицист Данов е и активен обществен деец. Чрез книгите си той става известен навред из България, а от многобройните си пътувания и срещи се запознава лично с учители, училищни и църковни настоятели и първенци по много градове и села. Не без основание Дановата книжарница в Пловдив до Освобождението била наричана “негласно министерство на народното просвещение”. Освен просветно министерство тази книжарница до Освобождението е и българският културен клуб в Пловдив.

След Освобождението всеки що-годе образован българин става държавен служител с добра заплата и осигурена пенсия, но в тези начални години Данов си остав печатар и издател, доволен и радостен, че при настъпилите по-благоприятни условия ще може да развие и устрои издателството си, както си е мечтал в младежките години.

Пловдив е градът, където именно се реализира желанието му да се захване с книгоиздаване. Учител по призвание, той вижда в книгоиздаването не толкова възможност за справяне с несигурността в собствения си живот на просветен деец, колкото продължаване на поетия път с нова посока и нови възможности, но все така подчинено на българския културен напредък. Преди да се заеме с книгоиздаване, Данов знае немалко за миналото на българската книга, за нейните издателски пътища и средища, по които е разпространявана, за хората които и отдават живот. И тези знания го подтикват да направи решително първата крачка. Така, редом с утвърждаването на книгоиздаването, от началото на 19 век се усилва и другата дейност - книгоразпространението. „През 1809 г. Велчо Атанасов започва да продава в големия си магазин за колониални стоки на Баждралъка в Търново и книги.“¹⁵ Това дава основание да видим в търновския магазин първообраз на бъдещите възрожденски книжарници.

„След смъртта на Велчо Атанасов, ръководителя на Заверата от 1835 г. книжната търговия в Търново замряла за дълго. На юг от Балкана все по-известни ставали имената на Никола Карастоянов от Самоков и Хаджи Найденов от Пазарджик.“¹⁶

„Първата си книга – един „календар вечний“ – Найденов издава в Букурещ през 1843 г. и само за 12 години, до първата изява на Данов в книгоиздаването, негово дело са 27 книги.“¹⁷

„В този смисъл е интересен изборът на мястото за книгоиздаване, от което Данов започва дейността си - Белград. При липсата на печатници в България много по-естествено би било той да се насочи към Цариград.“¹⁸ Данов обаче избира Белград и това проличава от факта, че заминава веднага след приключването на учебната година. „В причините за този избор бихме могли да открием примера на Найденов Геров, който през 1849 г. - по времето, когато Данов му е ученик в Копривщица, издава своя учебник „Извод от физика“.¹⁹ Не столицата на империята привлича Данов, а модерна Европа.

„Христо Г. Данов е предпочитал да се нарича книжар и това скромно наименование сякаш по-добре е отговаряло на цялостната му дейност не само около издаването, но и около разпространението на книгата.“²⁰

Годините от 1859 до 1862 са особено важни в живота и дейността на Христо Г. Данов. През цялото това време той обикаля и се грижи съвестно за разпространението на своята книжнина. Където е възможно той разменя нови за стари книги, като по този начин успява да обогати своя личен фонд.

Въпреки неуспеха за откриване на постоянна книжарница във Велес, градът остава най-подходящото средище за разпространение на Дановите книги. Идеята там да бъде създаден клон на пловдивската книжарница се осъществява окончателно през есента на 1867 г. При честите си пътувания до Австрия и особено през годините на изгнанието си, той се запознава с повечето заможни представители на българската емиграция. След намесата на Евлоги Георгиев, който сам купува за Карловското училище комплекти от първите географски карти и убеждава много от българските търговци в Румъния да сторят същото за други български селища, Данов успява да се спаси от разорение при това скъпо и търговски рисковано начинание.

Две са качествата, които най-ярко характеризират личността на Христо Г. Данов - родолюбието и непоколебимата му вяра в човешкия напредък. Годините между 1862-1876 са едни от най-плодотворните в издателската му дейност преди Освобождението. Пример за по-сериозните възможности на „Книжарница Христо Г. Данов и Сие“ са създадените през 1867 постоянни клонове във Велес и Русе. Един колкото интересен, толкова и личен пример за това доколко Данов е бил отдаден на своята професионална и обществена дейност е факта, че той сравнително късно създава свой дом и семейство.

През есента на 1878 г., предвид решението София да стане столица на България и за да не остане главният град без необходимия за него вестник, Данов е подложен на постоянни увещания да пренесе печатницата, а и вестника, в Княжеството. Той обаче отклонява всички покани и нареждания, като убеждава руските власти в необходимостта от закупуване на отделна печатница и създаване на нов вестник в княжевската столица. По този начин той оставал верен на любимия Пловдив, без да накърни доброто си сътрудничество с руските власти: „При новите обстоятелства създаването на български вестник станало наложително и вече самите руски власти били заинтересувани от по-скорошната му поява. Княз Дондуков-Корсаков отпуснал на Данов субсидия от 3000 рубли, за да го започне и на 25 юли, само 12 дни след обявяването на Берлинския договор, първият български вестник след Освобождението излиза под името „Марица“.²¹

Ето още няколко автентични свидетелства за ситуацията и ролята на Данов в нея: „Положението, в което Берлинският трактат тури нашия народ – посочва „Марица“ – е съвсем незавидно... Вместо да може да отдалечи от себе си всичките външни грижи, както щеше да стане, ако беше осъществен Санстефанският договор, и да се залови с усърдие за вътрешното си устройство и всестранно развитие, българският народ е принуден да обърне вниманието си към външната политика и да употреби всичките си сили, за да оздрави съществуването си и да осуети целта, която са имали пред очи в Берлинския договор...“²²

„Макар, че от самото начало Данов е само издател на вестника, а журналистическата работа поверява на редица даровити журналисти, каквито в Пловдив по това време имало достатъчно, извън всяко съмнение е, че позицията на издавания от него вестник е изразявала и неговата собствена политическа позиция.“²³

„Характерно за издателската дейност на Данов през краткия период до Съединението е, че той твърде скоро – още през 1880 г. – почти напълно се отказва от преиздаване на предосвобожденските си учебници. Постепенно сред авторите, с които работи, се появяват нови имена, между които и на няколко чешки учители, свързали живоата си с България, или на чешки автори, преведени от младите българи, които навремето Данов насочил към тази славянска страна.“²⁴

Един от преломните моменти в дейността на Христо Данов се явява Съединението на България от 1885 г. Ето някои оценки за тази качествена промяна: „След Съединението започва един от най-плодотворните периоди в издателската дейност на Хр. Г. Данов. Въпреки напредналата си възраст, той продължава да работи почти до смъртта си.“²⁵ „В периода от Съединението до смъртта на Христо Данов на 11.XII.1911 г. в неговото издателство са издадени повече от 720 различни книги, а общо през цялата му дейност на книжарското поприще - над 1000 издания - учебници, научни съчинения, художествена литература, атласи и географски карти, разнообразни помощни таблици и картини, портрети на велики българи - владетели, духовници, революционери, народни будители и т.н.“²⁶

Когато говорим за ревностно служене на българската книга, пред нас величаво се извисява делото на бележития възрожденец Христо Г. Данов - основоположник на организираното книгоразпространение в България. В делото му откриваме далновидната мисъл и грижата за поставяне на книгоиздаването и книгоразпространението върху едни здрави основи, като по този начин не само ще се постигне задоволяване нуждите на българското образование, но и ще се избегне попадането на случайни хора и техните идеи в системата на книжния оборот.

Според “Опис на книгите, издадени от Христо Г. Данов през 1855-1905 г.” до Освобождението неуморният труженик издава 128 заглавия. Сред тях се открояват “Старопланинче-календар за 1856 високосна година, с прибавление правила за холерата”, “Основава за Българска Грамматика” от Йоаким Груев, “Пространна числителница с прибавление приличните задачи на всяко действие. Наредил Христо Г. Данов”, “Буквар за малки деца от Христо Г. Данов”, “Летоструй”-те или домашните календари, “Кратка Българска История.....” от Д. Т. Душанов, “Ръководство за Словестност...” от Д. П. Войников и др.

Христо Г. Данов без преувеличение може да се нарече баща на българската книга. Преминал през трудностите преди Освобождението той продължава своята високопатриотична дейност и след това. Премахването на турския гнет развързва неговите ръце и той се заема още по-енергично с начинанието наречено книгоиздаване. Една родолюбивата, достойна за възхищение и следване деятелност на въздесъща и неукротима Хриличност станала неизменна част от българското Възраждане, ревностен служител за народно просвещение, издател и книжар - увлича в служба на Отечеството цяла плеяда сподвижници, оставили трайна следа в българската история.

Съвесм отговорно можем да наречем жизнения път на Христо Г. Данов едно Епохалното дело с неповторимо значение за българското общество. Благодарение на неговото дело, в което влага всичките свои сили, плам и живот, той постига това, българският народ не само да се просветли чрез едно широко ограмотяване, но и да успее да постави основите на една сериозна и отговорна културно – образователна дейност, която след Освобождението ще пусне дълбоки корени. Всякъде, от където преминава Христо Данов, оставя след себе си ярко пламтящо или поне тлеещо огнището на българщината, родолюбието и преклонението пред знанието и книгата. Неговата учителска и просветителска дейност, която дава сериозен тласък на българското възрожденско самосъзнание, и която създава една важна част от новия български мироглед за света, се продължава с издателската дейност. Книгоиздаването и книгоразпространението са не по-маловажа част от нестихващия му стремеж за ограмотяване и образование на българския народ, защото само въоръжен със знанието той ще бъде готов да се изправи срещу всички несгоди, перипетии и преломи в национален мащаб.

Христо Г. Данов се превръща в един от най-известните и уважавани хора в България. Делото на Данов поставя на качествено нови основи по-нататъшното културно, национално и морално развитие на българския род. Приносът му за освобождаването на българина преди и след Освобождението от едно не по-малко страшно робство, а именно - културното - го прави достоен пример за редица известни българи. Българи, които независимо от времето и условията, независимо от сложността и пречките в различни етапи от нашето съществуване, остават непреклонни в своето родолюбиво дело и следвайки заветите и примера на един достоен за уважение и преклонение българин, какъвто е Христо Г. Данов.

„На 11 декември 1911 година на 83 годишна възраст Христо Данов затваря завинаги очи след един дълъг, неспокоен и плодотворен живот.“²⁷ Делото на Данов, обаче, остава живата история на новобългарската просвета, олицетворявайки не само новобългарското културно строителство, а и успеха в начинания, които никой преди него не се осмелява да поеме.

¹ Димитров, Ангел, „Книжарят когото наричаха министър“, Пловдив, 1988, с.28.

-
- ² Пак там, с.29.
- ³ Й.Груев, Моите спомени, Пд., с. 6-7; Л.Доросиев, Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението. Материали по изучаване на учебното дело в България, кн. 1, С., 1925, с. 9.
- ⁴ Димитров, Ангел, Цит. съч., с.32
- ⁵ С. Барутчийски, Христо Г. Данов, П., 1905, с. 8.
- ⁶ Пак там, с.23.
- ⁷ Летструй, 1, 1968 г. – „Читалища и празнични училища“.
- ⁸ Хр. Г. Данов, Спомени от тригодишното ми учителствуване в Перушица, по С. Барутчийски, Цит.съч., с. 161.
- ⁹ Пак там, с. 161.
- ¹⁰ Димитров, Ангел, Цит. съч., с. 43,44.
- ¹¹ Пак там., с. 46.
- ¹² Мантов Димитър, „В ползу роду и народу“ Sofia 1978, с.20, 21, 23
- ¹³ Хр. Г. Данов, Цит. съч., с. 178
- ¹⁴ Албум посветен на 175 годишнината от рождението на Христо Груев Данов, „Христо Г.Данов. Патриарх на българското книгоиздаване 1821 – 1911“ Исторически музей – Пловдив, Исторически музей - Клисурса - изд.Вион, Пловдив 2003, с.3
- ¹⁵ М.Ковачев, Първата българска книжарница, в. Възрожденски книжари, С., 1980, с.35.
- ¹⁶ Димитров, Ангел, Цит. съч., с.63
- ¹⁷ Н. Ферманджиев, Хаджи Найденов, в. Възрожденски книжари, С., 1980, с.45.
- ¹⁸ Димитров, Ангел, Цит. съч., с.67.
- ¹⁹ Пак там, с.67.
- ²⁰ Пак там, с.69.
- ²¹ Пак там, с.206.
- ²² Марица, I, 2, 1.VIII.1878.
- ²³ Димитров, Ангел, Цит. съч., с.208.
- ²⁴ Пак там, с.220.
- ²⁵ Пак там, с.224
- ²⁶ Летопис на издателство „Хр. Г. Данов“, Пловдив, 1980,с.68.
- ²⁷ Димитров, Ангел, , Цит. съч., с.246.

Използвана литература:

-
1. **Енциклопедия “Българска книга”**, С.-М.,2004
 2. **Димитров, Ангел**, „Книжарят когото наричаха министър“, Пловдив, 1988
 3. **Данов, Христо Г.**, „За теб мили роде.“, Пловдив, 1978
 4. **„Възрожденски книжари“**, Сборник документални очерци. С.,1980
 5. **Й.Груев**, Моите спомени, Пд., с. 6-7; **Л.Доросиев**, Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението. Материали по изучаване на учебното дело в България, кн. 1, С., 1925
 6. **С. Барутчийски** , Христо Г. Данов, П., 1905
 7. **Летструй**, 1, 1968 г. – „Читалища и празнични училища“.
 8. **Мантов Димитър**, „В ползу роду и народу“ Sofia 1978
 9. **Албум посветен на 175 годишнината от рождението на Христо Груев Данов**, „Христо Г.Данов. Патриарх на българското книгоиздаване 1821 – 1911“ **Исторически музей – Пловдив, Исторически музей - Клисурса** - изд.Вион, Пловдив 2003
 10. **М.Ковачев**, Първата българска книжарница, в. Възрожденски книжари, С., 1980
 11. **Н. Ферманджиев**, Хаджи Найденов, в. Възрожденски книжари, С., 1980
 12. **Летопис на издателство „Хр. Г. Данов“**, Пловдив, 1980